

भाषांतराचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव शिवाजी मारोती कालें

संशोधक, मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18144069>

ABSTRACT:

प्रस्तुत लेख मराठी साहित्यावर झालेल्या भाषांतराच्या बहुआयामी प्रभावाचा आढावा घेतो. 'भाषांतर' ही केवळ शब्दांतराची प्रक्रिया नसून ती दोन संस्कृतींमधील संवादाचा प्रभावी दुवा आहे, हे लेखकाने स्पष्ट केले आहे. संत ज्ञानेश्वरांच्या 'ज्ञानेश्वरी'पासून सुरु झालेला हा प्रवास १८००-१८७४ च्या 'भाषांतर युगा'पर्यंत कसा विस्तारत गेला, याचे विवेचन यात आढळते. मेजर कॅन्डी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर आणि ड्रायडन यांच्या भाषांतरविषयक सिद्धांतांचा आधार घेत, भाषांतरामुळे मराठीत कादंबरी, सुनीत, गझल आणि हायकू यांसारखे नवे वाङ्मयप्रकार कसे रुजले, यावर प्रकाश टाकला आहे. तसेच भाषांतराची प्रक्रिया, त्यातील आव्हाने, मर्यादा आणि जागतिकीकरणाच्या काळात मराठी साहित्याला लाभलेली जागतिक दृष्टी यांचा चिकित्सक अभ्यास या लेखात मांडला आहे.

KEYWORDS:

भाषांतर प्रक्रिया, मराठी साहित्य, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, भाषांतर युग, वाङ्मयप्रकार.

मूळ भाषेतील आशय किंवा घटक अपेक्षित असलेल्या दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर होय. भाषांतर आणि अनुवाद या संकल्पना एकमेकींना परस्पर पूरक आहेत. भाषा या विषयात भाषांतर करणे हे एक प्रकारे जिकरीचे काम असते. शब्दांचा संकेतार्थ, गूढ अर्थ, आतमध्ये दडलेला अर्थ, याच्याशी समरस होणे हे अधिक अवघड काम असते. एखादा संकेत, त्याचा गूढ अर्थ हे भाषेच्या संदर्भात शोधणे हे काम तेवढे सोपे नाही. भाषांतर, रूपांतर, सारांश किंवा विस्तार करणे ह्या संकल्पना भाषेत वेगाने प्रचलित झाल्या आहेत. जगातील मोठ्या प्रमाणात असणारे ज्ञान आपणापर्यंत यावे, त्याची आपणास समज यावी, उपयोग व्हावा आणि पर्यायी आपला विकास व्हावा ही प्रत्येकाची भावना असते. प्रत्येक साहित्यक्षेत्रात कमी-अधिक प्रमाणात विकासाच्या काही अवस्था असतात. या विकासाच्या अवस्था स्वीकारून अथवा देऊन असणारी तूट किंवा भर यांत आपण सारखेपणा आणू शकतो. साहित्याचा विशेष संदर्भ

घेत असताना या गोष्टी आपणास आवर्जून जाणवतात. भाषांतर ही एक कला असून मराठी साहित्यावर भाषांतराचा मोठा प्रभाव पडलेला आहे.

‘भाषांतर’ ही केवळ शब्दांतराची प्रक्रिया नसून ती दोन संस्कृती, समाज आणि विचारविश्व यांच्यातील संवादाचा दुवा आहे. भाषांतराद्वारे एका भाषेतील ज्ञान, साहित्य, विचार, आणि अनुभव दुसऱ्या भाषेत पोहोचतात. त्यामुळे भाषांतर ही सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक परिवर्तनाची प्रभावी प्रक्रिया ठरते. मराठी साहित्याच्या इतिहासात भाषांतराने एक सर्जनशील आणि परिवर्तनकारी भूमिका बजावली आहे. ‘ट्रान्सलेशन’ म्हणजे एखाद्या भाषेतील कल्पना दुसऱ्या भाषेत प्रभावीपणे आणि भावानुवादाने मांडणे. मराठी भाषांतर परंपरेचा उगम संतसाहित्यात दिसतो. संत ज्ञानेश्वरांनी ‘भगवद्गीते’चे ‘ज्ञानेश्वरी’ या रूपात भाषांतर करून मराठी जनमानसाला संस्कृत ज्ञानाची दारे खुली करून दिली. हा भाषांतराचा सर्वोत्तम आणि प्रभावी आदर्श मानला जातो.

इंग्रजी शिक्षणाच्या आगमनानंतर महाराष्ट्रात पाश्चात्य साहित्याचे भाषांतर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. शेक्सपियर, मिल्टन, कीट्स, बायरन, टॉलस्टॉय, गोर्की यांसारख्या लेखकांच्या रचनांचे मराठीत भाषांतर झाल्याने मराठी साहित्यात नवीन कल्पना, रचनापद्धती, शैली आणि तत्त्वज्ञान आले. विशेषतः समाजसुधारणेच्या काळात भाषांतरित साहित्याने मराठी वाचकांच्या विचारविश्वात बदल घडवून आणला. १९९० नंतरच्या जागतिकीकरण आणि माहितीक्रांतीच्या काळात भाषांतराचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले. इंग्रजी, हिंदी, बंगाली, तमिळ इत्यादी भाषांतील साहित्य मराठीत येऊ लागले. त्यातून मराठी वाचकांना जागतिक अनुभवांचा परिचय झाला. स्त्रीवाद, दलितवाद, मानवाधिकार, पर्यावरणवाद, जागतिक संस्कृती आणि आधुनिक जीवनशैली यासारख्या विषयांवरील साहित्य मराठीत आले. या भाषांतरामुळे मराठी साहित्य विचारांच्या सीमारेषा ओलांडून अधिक सार्वत्रिक व जागतिक झाले. भाषांतराने मराठी भाषेच्या अभिव्यक्तीशक्तीलाही मोठे बळ दिले. नवीन शब्दसंपदा, वाक्यरचना, विचारपद्धती आणि शैली निर्माण झाल्या. इंग्रजीतील भावार्थ, प्रतीक आणि रूपक यांचे मराठीतील भाषांतर करताना लेखकांना शब्दांच्या प्रयोगात नवोन्मेष करावा लागला; त्यामुळे भाषेची लवचिकता आणि अभिव्यक्तीचा व्याप वाढला.

मराठी भाषेत साहित्याचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने १८००

ते १८७४ हा कालखंड 'भाषांतर युग' असे मानतात. या काळात बहुतेक साहित्य हे भाषांतरित, रूपांतरित त्याचबरोबर अंशतः अनुवादित होते. भाषांतरे इंग्रजीमधून मराठीत होत असत. या काळात मराठीची गद्य शैली इतकी विकसित झाली नव्हती. पण ती विकसित होत होती. सरकारने मेजर कॅन्डी या पुण्याच्या अधिकाऱ्याकडे या स्वरूपात पुस्तके तयार करून घेण्याचे काम सोपविले होते. मेजर कॅन्डीने भाषांतरासाठी काही नियम तयार केले. भाषांतर हे साहित्यकृतीशी अधिक प्रामाणिक असायला हवे आणि मुळातला सगळा आशय हा भाषांतरात यायला हवा, त्यात इतर अवास्तव व अनावश्यक भाग येता कामा नये. भाषांतरात लेखकाची मूळ वैशिष्ट्ये असायला हवीत. एखाद्या शब्दाचे योग्य रूप वापरले पाहिजे तसेच मूळ कल्पनांची स्पष्टीकरणेही यायला हवीत यांसारखे हे नियम होते. भाषांतराचे नियम तयार करीत असताना मेजर कॅन्डी यांच्यासमोर शालेय काळाची पुस्तके असत. याच काळात संस्कृतचाही प्रभाव होताच. अगदी सुरुवातीचे भाषांतर म्हणजे 'प्रबोधचंद्रोदय' नावाच्या संस्कृत नाटकाने झाले. ते सदाशिव अमरापूरकर व रावजी बापट यांनी केले. त्यानंतर विक्रमोर्वशी (१८५३-भास्कर पाळंदे), वेणीसंहार, उत्तररामचरित (परशुराम गोडबोले), प्रसन्न राघव, मालतीमाधव, मुद्राराक्षस (कृष्ण शास्त्री राजवाडे) इत्यादी नाटकांची भाषांतरे झाली. शेक्सपिअरचे 'ऑथेल्लो' महादेव शास्त्रींनी मराठीत आणले. त्यानंतर शेक्सपिअरच्या अनेक नाटकांची भाषांतरे मराठीत आली. गो.ग. आगरकर यांचे 'विकारविलसित' मराठीत प्रसिद्धच आहे. सुरुवातीच्या काळात कादंबऱ्यांची भाषांतरे दिसत नाहीत. निरनिराळ्या कथामाला मराठीत भाषांतरित आढळतात. सुरुवातीला स्वतंत्र ग्रंथ निर्मितीपेक्षा भाषांतरावर अधिक जोर होता हे यातून स्पष्ट होते.

रा. श्री. जोग यांच्या मते, सुरुवातीच्या काळात निबंध, कथा, संस्कृत नाटकांचे आणि इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद, चरित्रे, इतिहास या सर्वांचा विचार केल्यास भाषांतराची व्याप्ती ही खूप मोठी आहे असे ते विशद करतात. माया पंडित यांनी एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर प्रकाराचे १८१८ ते १८५०, १८५० ते १८७५, १८७५ ते १९०० असे तीन टप्पे दाखविले आहेत. पहिल्या टप्प्यात शैक्षणिक, भाषिक, सांस्कृतिक व नैतिक विचारांनी भाषांतरे झालेली दिसतात. दुसरा टप्पा हा माहितीप्रधानता व वाङ्मयीन प्रभावाचा आहे. तिसऱ्या टप्प्यात भाषांतर संस्कृतीवर रंजनप्रधानतेचा प्रभाव दिसतो, असे त्यांचे म्हणणे आहे. मराठी भाषेचा विचार करत असताना भाषेवर भाषांतराचा जो

प्रभाव होतो तो अधिक खोलवर आहे. मराठीने फक्त भाषांतर स्वीकारले असे नाही तर त्यात ती एकरूपही झालेली दिसते. मराठीत असे वाङ्मयप्रकार स्वतंत्र रूपाने उदयास आले आहेत. त्यासाठी भाषांतर हा घटक कारणीभूत ठरला. केशवसुतांनी मराठीत आणलेले 'सुनीत', माधव ज्युलियनांची 'गङ्गल', शिरीष पै यांनी मराठीत आणलेले 'हायकू' हे नवे वाङ्मय प्रकार ही भाषांतराचीच देण आहे. भारतीय भाषांमध्ये विशेषतः मराठीचा संदर्भ घेत असताना 'कादंबरी' हा प्रकार, त्याचा उगम आणि विकास घडण्यास भाषांतरच कारणीभूत आहे. काव्य व नाटके यांना आपल्याकडे जो बहर आला त्यास इंग्लिश साहित्यातील भाषांतर ही संकल्पना व तिचा आपल्यावरील प्रभाव अधिक महत्त्वाचा वाटतो.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी सुरुवातीला 'भाषांतर' हा निबंध लिहिला होता. तेव्हापासून आतापर्यंत भाषांतरावर सखोल चर्चा झाली आहे. संस्कृतमध्ये भाषांतर हा शब्द आढळत नाही हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे म्हणणे अधोरेखित करावे लागते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या मते, भाषांतरकाराला साहित्यकृती ज्या भाषेत आहे तिचे आणि भाषांतर ज्या भाषेत करायचे आहे तिचे अशा दोन्ही भाषांचे चांगले ज्ञान असायला हवे. या संदर्भात असणाऱ्या अडचणींची त्यांना जाण होती. भाषा-भाषेत तफावत असते असे देखील त्यांनी सांगितले आहे. भाषांतरकर्त्यांच्या योग्यतेविषयी अपेक्षा व्यक्त करून पुढे भाषांतरकर्ता हा मूळ ग्रंथकर्त्यांशी एकनिष्ठ असायला हवा हे महत्त्वाचे तत्त्व सांगितले आहे. भाषांतर करताना दोन्ही भाषा एकाच कुळातील असल्यास भाषांतर करणे सोपे जाते. अनेक वेळा भाषेला स्वतंत्र वैशिष्ट्ये असल्या कारणाने भाषांतरात त्रुटी येऊ शकतात या वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकला आहे. इंग्लिश कवी व महत्त्वाचे समीक्षक ड्रायडन यांनी भाषांतर, आशयानुगामी भाषांतर, आणि अनुकृतिरूप भाषांतर असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. भाषांतरात ग्रंथ शब्दशः भाषांतरित करणे अधिक महत्त्वाचा असतो. त्यांतील अर्थसौंदर्य अधिक महत्त्वाचे नाही. मूळ अर्थ काटेकोर आणि आहे तसा प्रकट करणे ही अपेक्षा असते.

भाषांतरासाठी महत्त्वाचे घटक

कोणत्याही भाषांतरकाराला शंभर टक्के यश मिळणे शक्य नाही हे आपण नेहमी म्हणतो. संज्ञा-संकल्पनांची अडचण सोडल्यास शास्त्रीय लेखन करताना भाषांतराची गुणवत्ता अधिक प्रमाणात जोपासता येईल. साहित्यात शब्दाचे अर्थ हे संदर्भानुसार बदलतात. पुष्कळ साहित्यात भाषांतराचे कामचलावूपण चालत नाही. मूळ भाषेचा अर्थ, भाव आणि

सांस्कृतिक संदर्भ यांची काळजी घेणे आवश्यक आहे. भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतराबरोबरच, वाचकाचा वर्ग आणि दोन्ही भाषांतील सांस्कृतिक बारीकावे समजणे महत्त्वाचे ठरते. भाषांतर करताना शब्दांचा अर्थ आणि भाव जपायला हवा. सरळ भाषांतरापेक्षा योग्य वाक्यरचना ही अधिक महत्त्वाची! कोणत्या वाचक कार्यासाठी आपण भाषांतर करतो आहे या दृष्टीने विचार व्हायला हवा. दोन भाषांतील सांस्कृतिक फरक आणि वेगळेपण लक्षात घ्यावे लागते. नवीन संकल्पनांसाठी योग्य शब्द वापरावे लागतात. मूळ मजकुरातील शैली आणि मांडणी लक्षात घेऊन भाषांतर करावे लागते. दोन्ही भाषेतील शब्दछटा, अर्थबोध, व्याकरण, बोली भाषेतील शब्द या गोष्टींचा विचार अधिक प्रकर्षाने व्हावा लागतो. भाषांतराच्या प्रक्रियेत एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत संक्रमण होताना, अर्थाचे संक्रमण होताना मूळ आशय हा अधिक महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे वाचकाला मूळ साहित्यकृती वाचल्याचे समाधान तसेच आनंद मिळतो. तीच कसोटी सर्वत्र वापरावी लागते.

भाषांतराच्या मर्यादा

एका भाषेतील मजकूर किंवा आशय दुसऱ्या भाषेत आणताना भाषांतरकार हा दोन्ही भाषेत, संबंधित साहित्यात व साहित्याच्या सांस्कृतिक वातावरणात समरस झालेला असावा लागतो. लक्ष्यार्थ, व्यंगार्थ, अर्थछटा याची बऱ्यापैकी जाण असेल तरच भाषांतर प्रभावी होते. अन्यथा अनेक अडचणी जाणवतात. त्या म्हणजे पुढील प्रमाणे पाहता येतील:

1. भाषांतरकाराला दोन्ही भाषा, बोली, संबंधित परंपरा माहित नसल्यास तसेच भाषेची उत्तम जाण नसल्यास विपर्यास होऊ शकतो.
2. भाषांतरात विषय व्यवस्थित समजून न घेतल्यास आशय म्हणावा तसा प्रभावीपणे लिहिता येत नाही अथवा सांगता येत नाही.
3. भाषांतरात करावयाच्या विषयाचे संदर्भविश्लेषण लक्षात घ्यावे लागते. भाषांतराचा वाचकवर्ग, त्याची बोलीभाषा, यांच्या पार्श्वभूमीचा विचार करून भाषांतर करावे लागते.
4. नवीन संकल्पना, पारिभाषिक शब्द, संज्ञा व संकल्पना यांचा लक्ष्य भाषेत वापर करताना मूलतः अर्थ माहित असावा अन्यथा वेगळाच अर्थ लागून मूळ अर्थापासून आपण लांब जातो.
5. पल्हाळ व क्लिष्टता टाळणे गरजेचे असते.

6. भाषांतर कठीण झाल्यास वाचकाला आकलनात अडथळे येतात. त्यातून भाषांतर करण्याचा हेतू साध्य होत नाही.

भाषांतराने मराठी साहित्याला नवीन लेखनप्रकारांची प्रेरणा दिली - जसे की, आत्मकथा, स्त्री आत्मकथा, आधुनिक कविता, प्रयोगशील नाटक, आणि सर्जनात्मक निबंध. तसेच, अनेक मराठी लेखकांनी परदेशी लेखकांच्या विचारांना मराठी समाजाच्या संदर्भात रूपांतरित केले. उदाहरणार्थ, समाजवाद, अस्तित्ववाद, फेमिनिझम, मानसशास्त्र यांसारख्या संकल्पना भाषांतरातून आल्या आणि त्यांनी मराठी लेखनात नवा दृष्टिकोन निर्माण केला. सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता, भाषांतरामुळे मराठी समाजात नवजागरणाची प्रक्रिया घडली. विविध संस्कृतींशी संवाद साधल्याने विचारस्वातंत्र्य, सहिष्णुता आणि मानवी मूल्यांची जाणीव बळकट झाली. स्त्री, शेतकरी, दलित, आदिवासी अशा वंचित घटकांचे वास्तव आणि संघर्ष जागतिक संदर्भात समजावून घेता आले. त्यामुळे भाषांतरित साहित्याने सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम म्हणूनही काम केले. भाषांतर करताना मूळ कलाकृतीचा आत्मा हरवण्याचा धोका असतो. शब्दशः भाषांतर केल्यास अर्थाचा विकार होतो. मात्र समर्थ भाषांतरकार मूळ विचाराचे भावानुवाद रूपाने पुनर्निर्माण करतो. त्यामुळे भाषांतर ही केवळ अनुकरणात्मक क्रिया नसून ती स्वतंत्र सर्जनशील प्रक्रिया आहे.

निष्कर्ष

1. भाषांतराने मराठी साहित्य समृद्ध, विचारप्रधान आणि जागतिक झाले आहे.
2. भाषांतरामुळे मराठी वाचकांचा दृष्टिकोन व्यापक झाला आणि भाषेच्या माध्यमातून जगाशी संवाद साधण्याची क्षमता वाढली.
3. भाषांतराने मराठी भाषेला नवे आयाम दिले, तिला आधुनिकतेचा आणि सर्वसमावेशकतेचा स्पर्श मिळवून दिला.
4. भाषांतर हे केवळ भाषिक साधन नसून सांस्कृतिक पूल आहे.
5. मराठी साहित्याने राष्ट्रीयतेपासून जागतिकतेकडे वाटचाल केली आहे. त्यामुळे भाषांतर ही मराठी साहित्यातील सर्वात महत्त्वाची आणि परिवर्तनकारी शक्ती ठरली आहे.

संदर्भ:

1. मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती - वसंत आबाजी डहाके
2. मराठी भाषा - संचित आणि नव्या दिशा - विजय कुवळेकर
3. तौलनिक साहित्य - निशिकांत मिरजकर
4. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा - गीता मांजरेकर
5. तौलनिक साहित्याभ्यास - वसंत बापट

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.